

ДЕСТРУКТИВНІ ВЕКТОРИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ У НЕПОВНИХ СІМ'ЯХ

Н. М. Токарева

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та вікової психології

Криворізький державний педагогічний університет

Прискорення темпів сучасної історії, руйнація усталених стереотипів світосприймання, невизначеність схем життєтворення й ризику прийняття відповідальних рішень вносять суттєві корективи у загальноприйняті моделі становлення особистості у несталих умовах буття. Проте стало значиму роль у розвитку особистості (і зокрема – підліткового віку) відіграє сім'я, що є одним із найбільш значущих агентів соціалізації [1–3; 5]. У координатах дорослішання підлітка сім'я форматує персоналізоване середовище життєдіяльності і розвитку особистості (екологічний простір), в межах якого основним механізмом впливу є неусвідомлюване некритичне сприймання норм і цінностей, що переважають у родині і означають вектори формування інтерналізованого суб'єктивного досвіду [3, с.311].

Дослідники у галузі вікової психології (див., наприклад: [2, с. 404–407]) підкреслюють особливе значення для особистісного розвитку дитини-підлітка таких факторів як: взаємна повага, емоційна підтримка у сім'ї, довіра у ставленні до дитини; відкритість батьківсько-дитячих стосунків, частота й інтенсивність спілкування батьків із дітьми-підлітками та юнаками; дисципліна, види дисциплінарних впливів, що використовуються у родині; конструктивне значення мають передусім послідовність та аргументованість вимог (поради, пояснення, власний приклад батьків), справедливі покарання, а не уседозволеність або деспотизм; роль, яка відведена дитині у сімейній ієрархії; ступінь самостійності, яка надається дитині у родині.

Культура сімейних стосунків, і зокрема – стосунків дитини з батьками, культура міжпоколінної комунікації відображує моделі довірливих, конгруентних та/або неконгруентних інтеракцій. За умови конгруентних стосунків у родині батьки уважно ставляться до переживань дитини-підлітка,

гнучко реагують на її почуття, потреби, думки; вони здатні передбачати наслідки вчинків дитини, підтримувати її впевненість у собі та своїх можливостях. У таких сім'ях батьки спроможні зрозуміти й прийняти позицію дитини, вони діалогічні, сенситивні, готові захистити дитину у складних ситуаціях і, разом з тим, – поважають їхнє прагнення до самостійності й формування власного стилю життя. Це сприяє форматуванню збалансованих міжособистісних взаємин у просторі функціонування сім'ї. У випадку ж неконгруентних стосунків батьки не відчують своєї дитини, вона їх дратує; такі батьки поведуться нерівно із дитиною, котра поступово дорослішає, через що у неї пригнічується пізнавальна активність, знижується самооцінка, відбувається відсторонення від сім'ї. У батьківсько-дитячих стосунках у сім'ях неконгруентного типу культивується почуття залежності, зростає напруження, конфліктність, тож діти-підлітки, котрі у межах вікового періоду ведуть боротьбу за визнання власної дорослості, втрачають свій ресурс і набувають емоційних проблем. Тож задля конструктивного моделювання підлітками життєвого сценарію у вимірах дорослішання батьки і діти мають навчитися взаєморозумінню і взаємоповазі.

Разом з тим, у сучасному мінливому соціокультурному середовищі батьківсько-дитячі стосунки відрізняються складністю і загальною тенденцією нехтування батьківськими обов'язками; зростає кількість *дисфункціональних (неблагополучних) сімей* – сімей, які протягом певного часу не здатні протистояти впливу дестабілізуючих позасімейних і внутрішньо сімейних факторів, що перешкоджають особистісному зростанню і блокують потребу особистості у самоздійсненні. Економічна нестабільність, перевантаження батьків на роботі, скорочення вільного часу – призводить до погіршення фізичного і психічного стану батьків, дратівливості, втомлюваності, спричиняє стреси і психічне вигорання. Рівень емоційного відчуження дитини батьками у дисфункціональних сім'ях досить високий; дитина потрапляє у ситуацію повної залежності від настрою, фізичного стану та/або амбіцій батьків. Підліток у дисфункціональній сім'ї засвоює деформовану систему поведінкових стратегій,

що під тиском зовнішнього пресингу та/або дитячої травми модифікується у стратегії самозахисту, набуваючи ознак аутоагресії, пасивно-агресивного протесту, уникнення, співзалежності. Із кожної дитячої травми, спричиненої відторгненням або емоційним пригніченням, розвивається комплекс поведінкових (і часто – неусвідомлюваних) деструктивних реакцій; особистість стає надчутливою до впливу свого оточення, надає перевагу пасивності, співзалежності або нав'язливим діям, зорієнтованим на захист крихкої психічної структури.

Особливого поширення у сучасному суспільстві набули *неповні сім'ї із дефектами функціонування*, у яких прослідковуються напружені взаємини між дорослими (наприклад, після розлучення батьків), емоційний дискомфорт (іноді – емоційне відчуження); стосунки характеризуються несталістю, амбівалентністю. Міжособистісні стосунки у неповних дисфункціональних сім'ях токсичні, вони спричиняють надмірне нервово-психічне напруження і є одним із основних джерел психотравмуючих переживань для особистості дитини. Підлітки, які зростають у атмосфері ворожості і нерозуміння, хоча й побоюються своїх батьків, переймають деструктивну поведінку. Крім того, молоді люди відчувають і переживають тиск батьків, які переносять на дітей свої власні нав'язливі прагнення успіху і досягнення більш високого соціального статусу. Дисфункціональні неповні сім'ї стало нав'язують дитині стосунки співзалежності. Досліджуючи моделі звільнення особистості від співзалежності, Беррі та Дженей Уайнхолд наголошують: «У більшості дисфункціональних сімей дорослі докладають так багато зусиль, щоб грати свої ролі сформованих дорослих, що у них, природно, немає часу і сил підтримувати і виховувати власних дітей» [4, с.155].

Вплив неповної дисфункціональної сім'ї на формування особистісного профілю підлітків був перевірений нами шляхом реалізації емпіричного дослідження. Вибіркову сукупність склали 103 підлітки 12 – 15 років, які навчалися у закладах середньої освіти м.Кривого Рогу; серед респондентів 47 осіб виховувалися у неповних сім'ях із дефектами функціонування і, за даними

соціально-психологічної служби закладу освіти, належали до групи ризику. Крім того у дослідну вибірку були включені також однокласники респондентів із нормотипових сімей (N = 56). Було здійснено психодіагностичне вимірювання *рівня тривожності* респондентів (Шкали CMAS і STAI) та *рівня прояву агресивних реакцій особистості* (методика Л.Почебут). Отримані результати емпіричного дослідження засвідчили, що підлітки із благополучних сімей (для яких характерним є високий рівень психологічного здоров'я та соціально-рольової адекватності членів сім'ї) менш тривожні та менш агресивні, ніж респонденти, які виховуються у неповних сім'ях.

Більшість підлітків (81%), які виховуються у благополучних сім'ях, демонструють низький (27%) і нормальний (54%) рівні тривожності. Підлітки, котрі виховуються у неповних сім'ях, засвідчують передусім підвищений рівень тривожності (38%). Досить вираженим у поведінковому симптомокомплексі респондентів із неповних дисфункціональних сімей (переважно «материнських») також дуже високий рівень тривожності: 19 % (порівняно із 1% подібних реакцій у когорті осіб, що виховуються у нормотипових (благополучних) сім'ях).

Аналіз результатів дослідження агресивних реакцій підтвердив означену тенденцію; було констатовано домінування серед респондентів із благополучних сімей низького (45%) і середнього (43%) рівня агресивності, що, в цілому, відповідає віковій нормі особистісного розвитку підлітків і передусім пов'язано із вирішенням локально-ситуативних завдань дорослішання та ліній недостатньої уваги з боку близьких. Підлітки із неповних сімей, в яких поширеною моделлю виховання виступає материнська гіперопіка на фоні ствердження фемінізованих поведінкових сценаріїв, демонструють низький рівень агресії (55%) у вчинках, проте є залежними й емоційно нестабільними.

Результати дослідження, таким чином, дозволяють стверджувати, що нестабільність обмеженість міжособистісних взаємин у неповних сім'ях дисфункціонального типу ускладнюють процес соціалізації підлітків,

підвищують тривожність особистісної поведінки. Діти-підлітки прагнуть паритетного діалогу із батьками, які здатні співпереживати і розуміти їх, здатні вислуховувати їхні думки без іронії і сарказму. Відмовляючись від розмови, перериваючи будь-яку дискусію категоричними висловлюваннями на кшталт: «*Це не обговорюється!*» або «*Буде так, як я сказав!*», – батьки виключають саму можливість спілкування, залишаючи дитину наодинці з проблемами і провокуючи захисну поведінку: підлітки емоційно реагують демонстративним усамітненням та/або криком, агресією. Конструктивний діалог зводить до мінімуму зону конфлікту у батьківсько-дитячих стосунках і допомагає підліткам розвинути незалежне мислення, здобути навички саморегуляції, досягти ідентичності. Щирі, довірливі стосунки із авторитетними батьками повертають спокій і відроджують віру у власні сили більшості тинейджерів.

Налагодження батьківсько-дитячих стосунків у форматі гуманізації інституційного простору дорослішання дітей підліткового віку детермінує значимість цілеспрямованого проектування виховного процесу, зорієнтованого на варіативне розширення особистісного досвіду юного покоління, становлення життєвих сенсів молодій людині та інтеріоризацію нею цінностей соціокультурного середовища у мінливих умовах сьогодення.

Література:

1. Джей М. Важные годы. Почему не стоит откладывать жизнь на потом / пер. с англ. Н. Яцюк. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2018. 320 с.
2. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / пер. с англ. Н. Мальгиной и др. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 624 с.
3. Токарева Н. М., Саенко Н. О. Роль сім'ї у корекційно-реабілітаційному супроводі хворих на шизофренію. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти : зб. наук. праць* / за ред. Н. М. Токаревої [відп. ред.] та ін. Кривий Ріг : ТОВ ВНП «Інтерсервіс», 2016. Вип. 6. С. 310–316.
4. Уайнхолд Б., Уайнхолд Дж. Освобождение от созависимости / пер. с англ. А. Г. Чеславской. Москва : Независимая фирма «Класс», 2002. 224 с.
5. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. В. (1999). Психология и психотерапия семьи. Санкт-Петербург : Питер, 1999. 656 с.